

Sánta Ferenc elhallgatása: mítosz és valóság

„Az utóbbi fél évszázad magyar irodalmának egyik legkülönösebb alkotója Sánta Ferenc. 1954-ben jelentkezett első írásával, s az a nagy figyelmet keltő *Sokan voltunk* című elbeszélés volt,¹ amely később a magyar novellairodalom egyik alapművévé vált. Aztán publikált kétkötetnyi elbeszélést,² három regényt,³ egyiknek a drámaváltozatát,⁴ néhány publicisztikai írást, adott interjúkat,⁵ de mindezt a hatvanas évek végéig terjedő időben, s ezt követően újabb szépirodalmi művet nem olvashattunk tőle.”⁶

Illyés Gyula volt a korszak egyik meghatározó igazodási pontja. 1983-ban bekövetkezett haláláig cselekedeteit, nyilatkozatait megkülönböztetett figyelemmel, valamiféle iránymutatásként kísérték a szellem emberei. Sánta Ferenc azonban egy másik utat választott: az elhallgatását. Vajon miért tett így Sánta? A kimondhatatlanság, a kimondatlanság, a csöndes befelé fordulás volt a kor meghatározó eleme? Az egyetlen választható út?⁷ Véleményem szerint a Sánta

FEKETE SÁNDOR (1976) politológus, az irodalomtudományok doktora, a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának oktatója.

- 1 Egy későbbi, szóbeli közlésből tudjuk, hogy a történetnek személyes, családi szála van: némi változtatással Sánta édesapja élte át hasonlóan az eseményeket. PIM, 531/1.
A novella kitérő, kulturális antropológiai nézőpontú elemzését nyújtja Cs. Nagy Ibolya. Vö. Cs. Nagy Ibolya: A szegénység halált hozó traumái. Sánta Ferenc: *Sokan voltunk*. *Kortárs*, 2009/2, 63–71.
- 2 Sánta Ferenc: *Téli virágzás*. Bp., 1956, Magvető; Sánta Ferenc: *Farkasok a küszöbön*. Bp., 1961, Szépirodalmi.
- 3 Sánta Ferenc: *Az ötödik pecsét*. Bp., 1963, Szépirodalmi; Sánta Ferenc: *Húsz óra*. Bp., 1964, Magvető; Sánta Ferenc: *Az áruló*. Bp., 1966, Magvető.
- 4 Sánta Ferenc: *Éjszaka (Az áruló)*. Bp., 1968, Magvető.
- 5 A publicisztikai írások és az interjúk összegyűjtött kötete Sánta Ferenc: *A szabadság küszöbén*. Bp., 1993, FSP Literátor DTP Nyomda Kft.
- 6 Vasy Géza: A korszerű későmodernség = V. G.: *Későmodern prózátrók*. Bp., 2006, Széphalom Könyvműhely, 130.
- 7 Vö. „Én sok keserű dolgot írtam, amit aztán, ha befejeztem, eldobtam, vagy pedig amikor már láttam, hogy nincs erő bennem ahhoz, hogy a magam által penzumnak tekintett utolsó szót, azt, hogy mégis, mégis fáradozni kell, vagy azt, hogy mégis van remény, képes legyek

által képviselt, elkötelezett írószerep – a nemzet, a magyarság, sőt az egész emberiség követének, szószólójának lenni – válságba került a Kádár-korszakban. Nem lehetett szabadon, nyíltan, megalkuvások nélkül képviselni a fenti ars poeticát. Maradt az íróasztal fiókja, maradtak az író-olvasó találkozóik, és maradt a változásba vetett, feladhatatlan hit. Ritka megszólalásai ezért is váltak különösen hangsúlyossá.

„A hallgatásnak többféle oka és értelmezése lehet, ám egy különösen sikeres életműszakasz utáni elhallgatásra igazi magyarázatot leginkább csak a hosszú csönd utáni új megszólalás elemzése adhatja. Annyit tudhatunk általánosságban, hogy a csöndbe burkolózás okai az igazi tehetségeknél politikaiak és/vagy alkotás-lélektaniak. Az előbbire a Rákosi-kor kényszerített sokakat és sokféleképpen, az utóbbira bármely korszakban találhatunk példákat. Az irodalmi közvélemény kétféleképpen magyarázta az alkotás-lélektani indítékú hallgatást. Egyrészt kajánul vagy sajnálkozva beszélt a tehetség elapadásáról, a kiegészégről, az időből való kihullásról, másrészt viszont legendát gyártott, szinte szentté avatva a hallgató írókat.”⁸

Sánta műveire az elmúlt években, sőt évtizedekben – véleményem szerint – kevés figyelmet szánt az irodalmi közvélemény, hiszen néhány rövidebb újraolvasó elemzést⁹ leszámítva nem született vastkosabb összefoglaló munka a próza- és drámaírói vizsgálatáról.¹⁰ Úgy vélem, Sánta Ferenc alkotásai ma sem veszítették el aktualitásukat, s lehetőséget biztosítanak egy újraolvasási-újraértelmezési megközelítésmód alkalmazására. Tanulmányom elsődleges célja az összegző gondolatok és az írói világgép kifejtésén túl a „Sánta-mítosz” és az elkészült, de ki nem adott művek bemutatása, rekonstruálása (már amennyire ez utóbbi lehetséges).

a hitelesség erejével a műbe beleszöni – hazudni nem lehet az írásban, az íráson keresztül lát az ember, mint egy ablaküvegen, az írónak a szívéig, a lelkéig, az értelméig –, akkor feladtam az írást.

Ha szabad azt mondanom, az idő engem igazolt. Olyan értelemben, hogy az elkeseredettséget, a reménytelenséget képes voltam önmagamban legyőzni, mégpedig akkor, amikor a bajok nemhogy csökkentek volna, hanem nőttek.” Sánta: *A szabadság küszöbén*. Bp., 1993, FSP Literátor DTP Nyomda Kft., 70–71.

8 Vasy: *A korszerű...*, i. m. 130.

9 Vö. Vasy: *A korszerű...*, i. m.; Olasz Sándor: *A megkeresett és az eltüntetett történet. Sánta Ferenc parabolái* = O. S.: *Mai magyar regények*. Bp., 2003, Nemzeti Tankönyvkiadó, 63–70; N. Pál József: *Sánta Ferenc jelenléte* = N. P. J.: *„A megtartók jöjjenek...”*, Miskolc, 2004, Felsőmagyarország Kiadó, 163–170; Tüskés Tibor: *A választás és az erőszak regénye. Újraolvasva Sánta Ferencet. Távlatok*, 1996/6, 794–799.

10 Fontos motivációt jelentett Baranyai Norbert 2007-es disszertációja is – vö. Baranyai Norbert: *„...valóságból táplálkozik s mégis költészet» Az önéletrajzi (újra)olvasás lehetőségei Móricz Zsigmond regényeiben*.

<http://dea.unideb.hu/dea/bitstream/2437/3038/6/PhD-dolgozat.pdf> (2016. 05. 11) – amelyben Móricz regényeivel kapcsolatban vetett fel hasonló, számomra szellemi közösséget eredményező kérdéseket.

Két esetben is fontosnak tartom idézni Sánta saját, 1963-as vallomását¹¹ a „mesterség gondjairól”. Először a novelláktól a regényekig való eljutásról, az „út” nehézségeiről: „Írásaimban megszűnt a líra áradása, a nyelvnek egyre inkább az értelemhez kellett közvetítenie, s mind kevésbé az eladdig egyedül fontos – ez adta kezdő novelláim erejét – hangulatot szuggerálnia. [...] Útját kellett állnom az érzelmek szabad áramlásának, melyek gátolatlansága ott hordozza magában az érzelmesség lehetőségét. Figyelmemet el kellett térítenem az olyan témák felől, melyek hangulati lehetőségeiknek kiaknázása folytán adták volna az írás erejét és szépségét. Következésképp változtatnom kellett az írói látásmódomon is, vigyázva, hogy az eddig egy irányba ható képesség ne sorvadjon el, mindössze alkotóelemét képezze az írói felkészültségnek. Témáim annak előtte kivétel nélkül a valóságból, a megtörtént, átélt, vagy ha áttételesen is, de a tapasztalt dolgok talajáról indultak el az idea, az eszmei mondanivaló kibontása felé. Most meg kellett tanulnom, hogy mondanivalóimhoz a tudatosan ható és működő képzelet útján teremtek olyan helyzeteket és alakokat, akik és amelyek a leginkább alkalmasak majd arra, hogy közvetítsék a gondolatot.”¹²

Másodszor arról a konkrét időszakról, amely a regények születését megelőzte: „Négy hónap telt el úgy, hogy semmit nem írtam, s míg egyre-másra toladtak elem novellatémáim, közöttük – sajátos módon – sok olyan, mely első írásaimmal rokon, s amelyekről tudtam, hogy nem kell más, csak leülnöm, átadnom magam hangulatuknak, rábízni magam érzelmeim sodrására és készen vannak. Nem hagytam megfoganni őket, hanem napról napra születő és ébren tartott makacssággal terveztem regényeim részleteit, formáltam alakjait, készültem az ütközetre. Másfél esztendeig nem publikáltam, s e másfél esztendő alatt elkészültem két kisebb¹³ és egy nagyobb¹⁴ terjedelmű regénnyel. A bírálatot a műről az olvasó és a kritikus fogja kimondani – magam tudom, hogy e napjaim a művészet iránti alázat jegyében teltek el.”¹⁵

A fenti idézetek egyértelműen bizonyítják, hogy Sánta Ferenc teljesen tudatosan, megtervezetten, elkötelezetten készült az írószerepre mint a nemzetért való szolgálatra. Legendás olvasottságára többen is felhívják a figyelmet, világirodalmi és filozófiai ismereteit pedig művein keresztül vizsgálhatjuk. „Sánta tudatosságát, munkájának tervszerűségét jelzi, hogy a világkép megalkotását tekinti a mai regényíró legidőszzerűbb feladatának, maga is erre törekszik, nem eredménytelenül, ám az is látható, hogy az alkotás az ő számára is a gondolatok tisztázódását jelenti.”¹⁶ „A pályakezdés novellái egységes írói magatartás és hangnem szülöttei. Sánta ösztönös íróként indult. Első hősei ön maga és család-

11 Sánta Ferenc: A mesterség gondjairól = Illés Lajos: *Tizenkét portré*. Bp., 1966, Magvető, 299–302.

12 Uo. 300–301.

13 Valószínűleg a *Húsz óra* és *Az áruló*.

14 Valószínűleg *Az ötödik pecsét*.

15 Sánta: *A mesterség...*, i. m. 302.

16 Béládi Miklós: Vázlat Sánta Ferencről. *Kortárs*, 1968/11, 1830.

jának tagjai. Elbeszélései valóságosan is átéltek vagy a hallott történetet átélte személyesítőik. Mindenképp saját élményvilágát rögzíti. [...] Nemcsak a család, az élethelyzet és a sors is azonos.”¹⁷ „Az elbeszélések központi motívuma a szegénység, a nyomorúságnak az a foka, amikor a betévfő falat megszerzése sem mindig lehetséges.”¹⁸

„Az 1953-as, Nagy Imre nevéhez kötődő reformok nyomán ébredezni kezdett rossz álmából az irodalom is. S ahogy egy új költőnemzedék látszott kibontakozni Juhász Ferenc és Nagy László vagy Pilinszky János és Nemes Nagy Ágnes körül, úgy állt össze az új prózaírók köre. Megjelent Sánta Ferenc, Galgóczi Erzsébet, Csurka István, Moldova György, Tóth (Kamondy) László, Szabó István egy-egy novellája, majd könyve, olyan elismerő fogadtatást kiváltva [szerk. F. S.], hogy egyszerre irodalmunk jövőjének érezhették magukat.”^{19, 20} A megújuló magyar irodalomnak egy egész „csapata” jelent meg tehát szinte egyszerre a szellemi életben a ma is emlékeztető *Emberavatás*²¹ című novellaantológiában.²²

1971-ben így nyilatkozott a kezdetekről: „Szerencsém volt. 54-ben indult az írónemzedékem, így már elkerülhettük a sematizmust. Véget ért a Rákosi-korszak kötelező érvényű sematizmusa.”²³

Sánta szerint megfelelő élettapasztalat, a mindennapi létfenntartás nehézségeinek ismerete nélkül felelőtlenség és hiba vállalni az írószerepet. Az író ugyanis valamennyi esetben példakép, olyan minta, aki váteszként irányt mutat a nemzet számára. Írónak lenni felelősséggel és elkötelezettséggel jár: olyan életmódot, olyan életfelfogást feltételez, amely minden korban megmutatja a lehetséges al-

17 Vö. Vasy Géza: Sánta Ferenc. Bp., 1975, Akadémiai, 27.

18 Uo.

19 Ágh István: Sánta Ferenc titka és igazsága. *Somogy*, 2008/8–9, 4.

20 Az 1953-as események megértéséhez fontos előzményt jelentett a népi kollégiumok mozgalma. A bentlakásos internátus célja az volt, hogy a szegényparaszti sorsú fiatalokat segítse a tudás, a diploma megszerzésében, népi gyökereik megtartásában. Az első népi kollégium 1939-ben alakult Bolyai Kollégium névvel, ezt 1942-ben Györfly István néprajzkutatóról Györfly Kollégiumra keresztelték át. (Sokak szerint a magyar népi kollégiumi mozgalom egyike volt a XX. század legsikeresebb pedagógiai kísérleteinek.) A II. világháború után újjáalakult Györfly Kollégium és a történészhallgatókat tömörítő Petőfi Kollégium hozta létre 1946. július 10-én a NÉKOSZT. A „Fényes szelek nemzedéke” (hozzájuk tartozik Sánta is) hatalmas történelmi lehetőséget kapott: 1945 után megnyílt előttük a tanulás és az érvényesülés útja. A népi kollégisták őszintén hitték, hogy maguknak építik az országot, a szocializmust a közeli jövőben megvalósuló társadalmi berendezkedésnek tekintették. Egyrészt ez az optimista életérzés, ez a bizakodó lendület hatja át Sánta „építkező éveit”, másrészt pedig rendkívül erősen befolyásolja 1956 forradalma s a forradalom bukása. Véleményem szerint e két történelmi előzmény nélkül a regényei valószínűleg nem vagy nem így születtek volna meg.

A „Fényes szelek nemzedéke” kapcsán született az alábbi összefoglaló munka: *A fényes szelek nemzedéke. Népi kollégiumok, 1939–1949*. Szerk. Kardos László. Bp., 1980, Akadémiai.

21 A címadó elbeszélés Sánta Ferenc írása.

22 A kis kötet, amelynek irodalomtörténeti jelentősége mára vitathatatlan, 1955-ben jelent meg: *Emberavatás*. Bp., 1955, Magvető.

23 PIM 531/1.

ternatívákat, a választási lehetőségeket. 1956 az elbizonytalanodást hozza, s ezért korszakhatárként jelentkezik Sánta Ferenc életművében:

„1956 és az utána következő két-három év Sánta válságos időszaka. A válság kettős. Van egy írói-mesterségbeli oldala: a régi módon nem tud, nem akar írni, de az intellektuális prózára való áttérés nem megy máról holnapra. A válság másik oldala világnézeti, gondolkodói válság, amelyet a személyi kultusz okozta torzulások méreteinek megismerése, 1956 eseményei és azok következményei okoztak. A két ág egymást erősítette. Sánta pályájának meredek felívelése azért vált lehetségessé, mert mindkét válsággal meg tudott küzdeni, s úgy, hogy e küzdelmet művekben követhetjük nyomon.”²⁴

Sánta a hatvanas években írta fő műveit, amikor az Eötvös-kollégium könyvtárosaként tevékenykedett. Az irodalmi közéletben is jelentős szerepet vállalt, nemcsak az író-olvasó találkozókon fejtette ki aktuális nézeteit, hanem aktív társadalmi-politikai megnyilvánulásai is nyomon követhetők. Ekkoriban Angyal-földön alkotott, amely tükröződik *Az ötödik pecsét* világában éppúgy, ahogyan az Erdélyben eltöltött gyermek- és serdülőkor is nyomon követhető a novelláiban. Székely gyökereiből fakad tagadhatatlanul sajátos észjárása, láttató nyelve, természetisége, mítoszteremtő érzékenysége. A kisemberek történelmi tragédiáit erkölcsi kérdésként mutatja be novelláiban és három regényében. Művei úgy következnek egymásból, ahogyan a kiszolgáltatottságból a náciizmus vagy a kommunizmus; a megalázottságból a forradalom, az ellenőrizhetetlen hevület; s a forradalmi apokalipszis, a fanatikuskok térhódítása nyomán az utolsó ítélet.²⁵

„Sok szenvedést, emberi megtöretést, reménytelenséget látott és átélt már gyermekkorában ahhoz, hogy megsejthesse Dosztojevszkij mélységeit; hogy valamivel később megérthesse a »legnagyobbinak«, Tolsztojnak az egyetemes-ségét, azt a képességét, hogy »egyszerre mindent lát, a jóban a rosszat és a rosszban a jót egyaránt«; hogy be tudja fogadni, meg tudja emészteni Erasmus, Voltaire, Rousseau és a többiek gondolatait. Mert középkorok éve alatt már a filozófusokat is bújja, konok igazságkereső szenvedéllyel próbál eligazodni az eszmék és elméletek világában.”²⁶ Ahogyan egy 1977-ben készült interjújában ő maga fogalmaz: „Előfordult, hogy csavarogtam az iskolából, s amikor felelősségre vontak, egy alkalommal valami nagyon illetlent mondtam tanáromnak: azért nem szeretek iskolába járni, mert túlságosan sok időt elvesz a tanulástól. Akkor ugyanis naphosszat beültem a kolozsvári vagy a debreceni egyetemi könyvtárba – olvasni. Tizenhét-tizennyolc éves koromra így már nagyjából túljutottam a külföld nagy klasszikusain. Regényben és költészetben egyaránt.”²⁷

24 Vasy Géza: *Pályák és művek*. Bp., 1983, Szépirodalmi, 109.

25 Ágh, i. m. 5.

26 Vati Papp Ferenc: Sánta Ferenc = *Írók, képek*. (Írók, költők gyermek- és ifjúkora). Szerk. dr. Szabó Ödönné. Bp., 1977, Tankönyvkiadó, 274–283.

27 Nádor Tamás: Sánta Ferenc = N. T.: *33x10. Interjúk és vallomások az ifjúságról és az irodalomról*, Bp., 1980, Kozmosz Könyvek, 436.

Az 1970-ben megjelent *Isten a szekéren* című novelláskötet mottója,²⁸ Sánta legtöbbször idézett ars poeticája, éppúgy vonatkozik a személyiségére, mint ahogyan az elhallgatás egyik lehetséges magyarázataként is értelmezhető. A szigorúság mércéje, a legendásan meghatározó igazságérzete minden tevékenységi formáját, valamennyi emberi kapcsolatát jellemezte. A tudatosan vállalt, elkötelezett írószerep válsága, a nemzetért való szolgálat ellehetetlenülése a felülről vezérelt kultúrpolitika következtében értelmetlenné, vállalhatatlanná tette számára az írást.²⁹

E tanulmány elkészítésének szomorú aktualitását adja, hogy 2008. június 6-án elhunyt Sánta Ferenc. Az 1945 utáni magyar prózairodalom egyik legjelentősebb és legérdekesebb képviselője távozott közülünk. Bár kiadott műveinek száma viszonylag csekély, ismertségük és népszerűségük annál nagyobb. Pályakezdő írásaitól fogva mindig ugyanazok az örök, „nagy” témák foglalkoztatták: az ember erkölcsi felelőssége, az egyén és a hatalom, az egyén és a társadalom viszonya és a társadalom maga. Hogyan kell(ene) és hogyan lehet(ne) élni? Ezek a tárgykörök alkotják a magvát számos novellájának, a drámájának és három történelmi-bölcseleti regényének: *Az ötödik pecsétnek*, a *Húsz órának* és *Az árulónak*. „Tisztulás, mély dolgok – ezek [...] a hatvanas évek irodalomfelfogásának kulcsszavai. Mi az élet értelme, s »hogyan is élünk, ameddig élünk«?”³⁰

„Sánta Ferenc műveinek gondolati centrumában éppen a »hogyan élni?« kérdése áll. De a Don Quijote-i hős Sántánál hiányzik, ez a magatartás hőseit nem jellemzi. Sánta hősei jellemzően hétköznapi, kiszolgáltatott kisemberek, akik valamilyen sajátos döntéshelyzet következtében kiemelkednek a hétköznapiságból, kvázi hőssé válnak. [...] Sánta egész életművét végigkíséri a hősök döntéskényszeréből fakadó drámaiság.”³¹

Sánta Ferenc három regényében az emberi személyiséget szembesíti a történelem kíméletlen kihívásaival, s lényegében ugyanarra a kérdésre, pontosabban kérdéssorozatra keresi a választ: mit tehet az ember a történelemben mindig újra fellépő „rossz” ellen; miként őrizheti meg morális integritását; képes-e az emberi értékek megvalósításának szolgálatába állítani a történelemben végbe menő küzdelmes folyamatokat? A három regényben érvényre jutó gondolati szerkezet egymással szemben ható két erőre épül: az egyik a humanista hagyományokat képviselő pozitív értékvilág, amely többek között a szabadság,

28 „Egy nemzeti irodalom nagykorúságát a próza magasrendű művelése, minőségi és mennyiségi súlya jelzi. Nagyon fontos tudni ezt a magyar irodalom szeretőinek és művelőinek egyaránt. Ez a legjobb út, mely önismerethez egyfelől, s másképpen a világirodalomhoz vezet. Magam lehetőségem és tehetségem mértéke szerint e dologban igyekeztem szolgálni minden írással. S mert alázatot éreztem, sem könnyűséget, sem öncélú játékot soha magamnak meg nem engedtem. Miként ügyeltem arra is, hogy ne szaporítsak a kevésből érdemtelen sokat, de a sokból szigorú keveset inkább.” Sánta Ferenc: *Isten a szekéren*. Bp., Magvető, 1970, 5.

29 Ágh: i. m. 5.

30 Olasz: i. m. 65.

31 Bokányi Péter: *Sánta Ferenc novelláinak groteszk vonásai*. Napút, 2002/8, 23.

a boldogság és a közösségi szolidaritás értékeit foglalja magába; a másik a politikai szférában jelen levő negatív értékek csoportja: az erőszak, a fanatizmus, a szolgaság. Sánta minden korban változatlanul érvényesnek tekinti az emberi értékeket, és a szerint alkotja meg hőseit, s azok magatartását, hogy milyen mértékben voltak képesek elsajátítani, illetve megőrizni ezeket a normákat. Ebben a tekintetben a három regény ugyanazt az írói világgépet és szándékot fejezi ki, „valójában egy mai korban is működtethető humanizmus eszmeköreit: erkölcsi értékrendjét és magatartás normáit próbálja felvázolni”.³²

A témaválasztásomat az is indokolta, hogy egy olyan általánosan ismert szerzőről van szó, akiről „illik” tudni, ismerni az életművét, s tisztában lenni azzal, hogy pályája megtört a 70-es években. Mégis, regényeinek rendszerváltozást követő feldolgozása mindeddig csak részben történt meg,³³ ami leginkább azért kiegészítendő, mivel teljesen új aspektusok jeleníthetők meg³⁴ a Kádár-rendszer mint „születési időszak” szempontjából.

Vasy Géza egy 2002-es írásában³⁵ kísérletet tett Sánta életművének újraértelmező bemutatására, s olyan kapcsolódási pontok keresésére,³⁶ amelyek alapján a sántai későmodernség összekapcsolható a posztmodern tendenciákkal. Vasy szerint dacára a kézenfekvő rokon törekvéseknek, az 1970-es évek második felétől megjelenő posztmodern irányzatok egyike sem tekintette előfutárának Sánta Ferencet.³⁷ „Nyilvánvaló, hogy elsősorban nem poétikai, nyelvszemléleti

32 Béládi Miklós: *A Téli virágzástól Az áruházig* = B. M.: *Érintkezési pontok*. Bp., 1974, Szépirodalmi, 586.

33 A téma napirenden tartásában elévülhetetlen szerepe van Vasy Gézának.

34 Egy jellemző példa Kálmán C. György írása, amelyben érdekes tanáccsal „lepi meg” olvasóját a *Húsz órával* kapcsolatban: „A kérdés mármost az, hogy el kell-e olvasni, és hogy olvasható-e egyáltalán [a *Húsz óra* – F. S.]. [...] A kérdések azonban nem (vagy nem csak) ezek; szerintem a *Húsz órát* el kell olvasni, most is, mert érdemes; csak nem mindegy, hogy hogyan. Egyszerűen fogalmazva: felületesen. Távolról vagy a részletekbe veszte. Nem törődve mindazzal, amivel hagyományos regényolvasásainkkor (ez szép kétértelmű!) törődni szoktunk. Mintha egy nem igazán kvalitásos festményt meszsziról [sic!], félig lehunyt szemmel néznénk meg, és ekkor megállapíthatnánk, hogy szép az összhatás, jó a színharmónia, elegáns a kompozíció, van atmoszféra. Vagy mintha – ezután – egészen közel hajolnánk hozzá, szemügyre vennénk egy-két apró részletet, és csettintenénk: szépen rakja föl a festéket, biztonságosan húzza az ecsetet, jó, milyen furcsa ez a szín. Olvassuk a *Húsz órát* nagyon gyorsan; olvassuk el húsz perc alatt.” Kálmán C. György: *Húsz perc. Beszélő*, 1997/6, 93.

35 Vasy: *A korszerű...*, i. m.

36 Vasy összesen 7 kapcsolódási pontot talált: befogadó-központúság; az írószerep átértelmezése; a valóság megragadhatóságának problémája; a regényforma műnemi-műfaji újdonságai; nyelvszemlélet; rájátszások-vendégszövegek; újraolvasás-újraértelmezés.

37 Ezzel kapcsolatban érdemes egy 1976-os, kortárs kritikát idézni. Látható, hogy Sánta újszerűsége már az adott korban afféle sajátos problémaként jelentkezett az elemző számára: „Sánta Ferenc műveiben elsősorban újszerűségük tűnik szemünkbe. Sánta nem tartozik az avantgárd írók közé, s nem is vallja magát újítónak, de megtestesít egy olyan írói magatartást, amely nem nevezhető általánosnak a magyar irodalomban.” Juhász Mária: *Az etikus író. Sánta Ferenc prózájáról* = J. M.: *A realizmus változatai*. Bp., 1985, Szépirodalmi, 54.

okok miatt, hanem azért nem, mert Sánta életműve etikum és esztétikum szétválaszthatatlan kapcsolatának axiómájára és tapasztalatára épül, s ennek igazságát a posztmodern teóriák radikálisan tagadták. A már említett reményelv ugyan nem hiányzik minden posztmodernnek minősített műből, de rendre korlátozott, hiányos, miniatűr terekre és időkre korlátozódik, a szolgálatelv viszont a posztmodern felfogások szerint »nagykorú« irodalom legfőbb akadályának minősítetik.”³⁸

Hasonlóképpen vélekedik N. Pál József is: „A »Péterek« nevével fémjelzett paradigmaváltó próza virágzott ekkor [a nyolcvanas évek elején – F. S.], aki adott magára, őket olvasta és magyarázta inkább, a hatvanas esztendőök élénk vitákat kavart regényei (Fejes Endre, Somogyi Tóth Sándor, Kertész Ákos stb. művei) pedig szinte egyik pillanatról a másikra kezdtek avitt problematikájának és idejét múlt »beszédmódúnak« tetszeni. Tradícióit az új nemzedék – nemkülönben magyarázóik – már másutt kereste, s a rohamléptű kanonizációs igyekezet nyomán nemcsak Sánta Ferenc, de még Móricz Zsigmond műve is valamiféle »korszerűtlenség« gyanújába keveredett.³⁹ Sánta prózájának kérdéshorizontja csak az ötvenes évek »termelési« epikájához képest volt új, de aztán bele is ragadt a maga korába, vele az újabb idő értékrelativizmustól terhelt világát megszólítani immár lehetetlen, hallatszott egyre gyakrabban.”⁴⁰

Politikai filozófiai aspektusból szerves egységként kezelhető a három Sánta-regény, amelyek mérlegelni, elemezni és ítélkezni tanítanak: a forradalom, a reform, a társadalmi cselekvés vagy a passzív rezisztencia választása az előnyösebb? Léteznek-e olyan eszmények, személyiségek, amelyek és akik történelmi pillanattól függetlenül követendők? Lehet-e a népért, de a nép kizárásával társadalompolitikai döntéseket hozni, reformokat bevezetni?⁴¹ Kérdések, amelyekre egyéni válaszokat adhatunk a műveket végigolvasva, képet alkothatunk a Kádár-korszakról, s – véleményem szerint – napjainkról is. Hiszen éppen az időtlenség az, amely kiemeli Sántát a kortársak közül, s ma is élővé, aktuálissá, „áthallhatóvá” teszi regényeit.

Sánta műveinek jellegzetessége, hogy a realista cselekményírás mögé rendkívül mély filozófiai mondanivalót rejt, és ez bizonyos ellentmondásossághoz is vezet. Befogadói nézőpontból vizsgálva Vasy Géza szerint Sánta művei a fiatalok számára sokszor nehezen értelmezhetők: „Majdnem négy évtizedig tanítottam bölcsészkaron, s néhány éve is hallhattam azt diákoktól, ami a hatvanas években számított megérthetőnek. Nagy Lászlót nagyon nehezen befogadható költőnek tartották. Weöres Sándornak inkább csak az úgynevezett gyermekverseit ismerték. Sánta Ferenc *Húsz óra* című regénye ma is túl bonyolultnak

38 Vasy: *A korszerű...*, i. m. 67.

39 Vö. Baranyai, i. m.

40 N. Pál, i. m. 164.

41 Vasy Géza ezt a következőkkel egészítette ki: Sánta számára a forradalmi hatalom működése az egyik kulcskérdés. Szabad-e a jó ügyet erőszakkal képviselni?

bizonyul számukra.”⁴² „Ne gondolja senki azt, hogy a szépirodalom iránt érdeklődő fiatalok igazán a posztmodern alkotások hívei lennének. Azokat se nagyon olvassák, s az irányzat tudósai által lebecsült Nagy László vagy Sánta Ferenc fél évszázaddal ezelőtti műveit is nehezen érthetőnek tartják.”⁴³

Sánta szinte mindig a szegény, szenvedő nép világát elemzi, szembenállását az elnyomó hatalommal; a nyomort és éhezést tűrő, folyton az erősebbek kegyetlenkedését elviselni kényszerülő embereket, akik igyekeznek a romlott világban is megőrizni erkölcsi tisztaságukat. Írásainak tragikumai is részben innen ered: a nép ugyanis feleslegesen küzd a sorsa ellen, a jólétért, a társadalmi igazságosságért, ezek az eszményi célok a valóságban egyelőre megvalósíthatatlanok. Az összes ismert társadalom természeténél fogva rossz volt, mert az emberek döntő többségének életét képtelenség úgy kézben tartani, hogy boldogok legyenek.

Sánta Ferencnél a társadalom és a történelem elvont valósága kerül összeütközésbe az egyén gyakorlati valóságával – az ellentét kibékíthetetlen, az egyén mindig alulmarad a küzdelemben. „Ha Sánta regényeit vesszük szemügyre, akkor azt látjuk: Sántát bizonyos határszituáció érdekli. Ennek a határszituációnak az a lényege, hogy legalábbis pszichológiai szempontból olyan összeütközéseket állít középpontba, ahol a maga részéről mindenkinek tökéletesen igaza van.”⁴⁴ Különösen intenzíven foglalkoztatja őt a náciizmus embertelensége, amelynek rettenetességét – részben saját tapasztalataiból merítve – nagyon sok művében ábrázolja megrázóan, így *Az ötödik pecsét*-ben is. Számára a náciizmus a létező legrosszabb dolog, az ideológiák közül a legmegvetendőbb.⁴⁵ De nem sokkal jobb ennél a második világháború előtti félfudális rendszer sem, valamint Sánta a szocializmust sem tartja megfelelőnek.⁴⁶ Bár nincs, amit jobban

42 Vasy Géza: Az anyanyelv és irodalma. *Hitel*, 2009/11, 8.

43 Vasy Géza: Holnap már késő. *Fordulópont*, 2010/3, 26.

44 Hermann István: A magyar falu regénye. Sánta Ferenc: *Húsz óra* = H. I.: *Veszélyes viszonyok*. Bp., 1983, Szépirodalmi, 237.

45 Ugyanakkor a fasizmuson keresztül a bolsevizmus írói elítélése is megtörténik – a korszak kultúrpolitikája csupán az „áthallásra” ad lehetőséget.

46 Vö. „Magyarán mondván itt egy nagyon erős és minden szervezkedés nélkül, de összehangoltan passzív ellenállás volt a Rákosi-rendszer, a sztálinizmus, a szocializmus effajta rendszerre, végeredményben a despotizmus ellen.” Sánta: *A szabadság...*, i. m. 103.

„A Kádár-rendszer monopólium volt. A pártnak a monopóliuma, amelyik törvényszerűen – meg kell ismételnem – vezetett el a bukáshoz. Mert ha a monopólium a szervezett butaság, az egyenruhába öltözött butaság, és hogyha egy párt monopóliumáról, politikai monopóliumról van szó, akkor, mint ahogyan a zezzugok vonzzák az egereket, hogy finoman fejezzem ki magam, a monopóliumok pontosan ugyanúgy vonzzák a karrieristákat ismételtelen, tehát kontraszelekciót csinál.” Uo. 108.

„A tolerancia azt jelenti, hogy felismerjük a tolerancia működésének a határát. Mert nem mindent lehet tolerálni. A fasizmust nem lehet tolerálni. A bolsevizmust nem lehet tolerálni.” Szakolczay Lajos: „A legkegyetlenebb napokban ott voltam, ahol a fegyverek ropogtak.” Beszélgetés Sánta Ferencsel. *Hitel*, 2008/10, 53.

szeretne, mint a számára annyira fontos emberek közötti egyenlőség, mégis felismeri az eszményi rendszer és az annak megvalósulása közötti szakadékot (jó példa erre a *Húsz óra*). Határozottan visszautasítja a fanatizmust, bármilyen „előjelű” is legyen az. „Egyedül üdvözítő eszmében nem hiszek”⁴⁷ – ez a mondat, az író szavai, akár egész életművének mottója is lehetne, és különösen érvényes a regényeire.

„Az 1956 utáni, módosuló írói mondandó már nem volt kifejezhető a régi, lírai típusú novellákban. Az újabb művek tudatosan törekedtek arra, hogy térben és időben általános érvényű igazságokat ábrázoljanak. A lírai helyett intellektuális a látásmód, gyakori a parabolisztikus szerkesztés, változatosabbak az írói eszközök. A korai novellákban elsősorban a hangnem, a stílus, a próza ritmusa idézte a népköltészetet. Visszafogottabban, de ez is megmarad. Elmélyül viszont egy lényegesebb hatás: a népköltészet szemléleti, szerkezeti, jellemábrázoló tulajdonságaiból fakadó.”⁴⁸

Tanulmányom talán legfontosabb motiváló tényezője a Petőfi Irodalmi Múzeum Hangtára s az ott megtalálható, Sánta Ferenchez kapcsolható hanganyagok. Ezek végighallgatása sok új információt adott elsősorban a 70-es évek már befutott írójáról, s kirajzolódott a ki-nem-adott, de valószínűsíthetően elkészített művek kontúrja is.⁴⁹ Olyan közös pontokat keresek, amelyek a sántai életmű lényegét jelenthetik. Egy olyan lezáratlan életműt, amelyet talán éppen ez a lezáratlanság tett évtizedeken keresztül élővé, s örökérvényűen halhatatlanná.

„Az ígéretes pályakezdést az ígéret beváltása, gazdag folytatás követte. Sánta Ferenc hihetetlen gyorsan foglalta el – méltó – helyét a magyar irodalomban. Azután egyszer csak – remekműveket is tartalmazó novelláskötetek, szellemi izgalmat kiváltó regények és a nemzetközi mezőnyben is elismert filmek után –, máig megfeythetetlen módon, felhagyott az írás értékteremtő szenvedélyével. *Az ötödik pecsét*, *Az áruló*, a *Húsz óra* ismert és elismert, díjakkal koszorúzott szerzője a hatvanas évek derekától a nyilvánosságot kerülő, tisztos könyvtárosként kereste kenyerét, és megkopott glóriáját a hetvenes évektől már csak az új és még újabb kiadások, színpadra, filmre került adaptációk fényesítették. [...] Mi, olvasók, nagyritkán, egy-egy nyilatkozattal, születő művek bizonytalan ígéretével szembesülve, találgatásba bocsátkoztunk. Kihunyott volna a tehetség parazsa, elfogyott volna az író magával hozott, feszítő élményanyaga, avagy a történelmi fordulatok sodrában folytathatatlannak érezte valódi mondanivalóját?”⁵⁰

47 Erki Edit: Beszélgetés Sánta Ferencel. *Élet és Irodalom*, 1967/18, 23.

48 Vasy Géza: *Az 1945 utáni magyar irodalom alkotói*. Bp., 1998, Korona Nova, 16.

49 Ennek kapcsán rendkívül sokat köszönhetek Vasy Gézának is, aki személyes találkozáson osztotta meg velem visszaemlékezéseit, s több máig nem publikált élményét Sántáról (2010. február 2.).

50 Vasy Géza: *Sánta Ferenc*: Az áruló.

<http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/hol-zsarnoksgag-van/ch04s03.html> (2016. 01. 28).

Való igaz, Sánta 1954-ben jelentkezett első írásával, aztán publikált kétkötetnyi elbeszélést, három regényt, egyiknek a drámaváltozatát, néhány publicisztikai írást, adott interjúkat, de mindezt a hatvanas évek végéig terjedően. Teltek-múltak az évek, de a válogatott novelláskötet (*Isten a szekéren*) kiadása, 1970 után nem jelent meg új műve az írónak, pedig nyilatkozatai szerint több regényen is dolgozott. Néhány műrészlet napvilágot látott a *Népszava* kulturális mellékletében a hetvenes évek első felében,⁵¹ aztán ez is abbamaradt. Egyfelvonásos drámát írt, s Vasy Géza szerint⁵² három regény is formálódott.⁵³ Nagy valószínűséggel ezek közül kettőből közölt legalább egy-egy részletet az újság. Az egyik – s erre néhány nyilatkozat is utalt⁵⁴ – a korabeli értelmiség világát tervezte bemutatni, de a két rövid részlet alapján nehéz ítéletet alkotni.^{55, 56}

A másik, *Szürke kő* című munkából több részlet jelent meg,⁵⁷ s 2002-ben Vasy Géza megpróbálta rekonstruálni e töredékek alapján a regényt.⁵⁸ Egy isten háta mögötti, magas hegyek övezte faluban játszódik a mű,⁵⁹ amelyben idilli béke uralkodik, boldog emberek élnek benne ősi törvényeik szerint a hatalmas, szürke kőszikla alatt. Tudják, hogy messze a nagyvilágban másfajta az élet, s ezért

51 Az általam megtalált 12 írás időrendi sorrendben Sánta Ferenc: A dal. *Népszava*, 1970. aug. 15., 7 (1. sz. melléklet); uő.: Otthon. *Népszava*, 1970. dec. 12., 6 (2. sz. melléklet); uő.: Földre, égpre. *Népszava*, 1971. aug. 28., 8–9 (3. sz. melléklet); uő.: Szokrátesz halála. *Népszava*, 1972. aug. 5., 6–7 (4. sz. melléklet); uő.: Nyugalom. *Népszava*, 1972. dec. 24., 20–21 (5. sz. melléklet); uő.: A gyermek. *Népszava*, 1973. márc. 10., 7 (6. sz. melléklet); uő.: Petőfi Petrich Somáéknál. *Népszava*, 1973. júl. 14., 6 (7. sz. melléklet); uő.: Petőfi Petrich Somáéknál. *Népszava*, 1973. okt. 6., 7 (8. sz. melléklet); uő.: Otthon. *Népszava*, 1975. okt. 25., 6–7 (9. sz. melléklet); uő.: Szerelem. *Népszava*, 1975. dec. 25., 14–15 (10. sz. melléklet); uő.: „A szülőknél”. *Népszava*, 1976. ápr. 17., 6–7 (11. sz. melléklet); uő.: Otthoni ízek. *Népszava*, 1976. dec. 24., 10–11 (12. sz. melléklet).

A felsorolt műrészletek közül Vasy Géza a következő hetet említi: *Otthon* (1970); *Földre, égpre; Szokrátesz halála; Nyugalom; A gyermek; Petőfi Petrich Somáéknál* (az egyiket a két részlet közül); *Szerelem*. Vö. Vasy Géza: Pillantás egy ismeretlen regényre. *Napút*, 2002/8, 27–28.

52 Vasy Géza szóbeli közlése alapján (2010. február 2.).

53 Sőt talán egy negyedik is, legalábbis Sánta tervezte a megírását: „Idő érkezével régi tervemet, hogy írok a kollégiumban eltöltött időkről, meg is fogom valósítani. Azt hiszem, az utolsó író vagyok, aki író lett, és úgy járt a kollégiumba, hogy az még a régi kollégium volt.” Sánta Ferenc Debrecenben. *Hajdú-Bihari Napló*, 1972. márc. 21., 5.

54 Vö. „Regényt írok, mely a mai felelősséggel élő és gondolkodó értelmiség világába vezet.” Beszélgetés Sánta Ferencsel. *Tájékoztató*, 1964/1, 3; „Derűsebb, szélesebb tájak felé indulok. Először bemutatom egy értelmiségi család 24 óráját. Magunkat.” Sánta Ferencnél. *Könyvtáros*, 1964/2, 4.

55 Vö. Sánta: *Földre...*, i. m.; uő.: *Szokrátesz...*, i. m.

56 Sánta Ferenc szóbeli közléséből tudjuk, hogy a regény témája „a Szokrátesznek a halála ma, a Szokrátesz-fajta, kérdező-fajta ember halála ma”. PIM, 548/1. (1971. október 29.)

57 Vö. Sánta: *A dal*, i. m.; uő.: *Otthon* (1970), i. m.; uő.: *Nyugalom*, i. m.; uő.: *A gyermek*, i. m.; uő.: *Otthon* (1975), i. m.; uő.: *Szerelem*, i. m.; uő.: „A szülőknél”, i. m.; uő.: *Otthoni...*, i. m.

58 Vasy: *Pillantás...*, i. m.; uő.: Sánta Ferencről – személyesen. *Somogy*, 2008/3, 13–14.

59 „[...] századfordulón, moszlim világban, Perzsiában játszódik...” (Sánta Ferenc) PIM, 548/1. (1971. október 29.)

örülnek is elzártáguknak. Azonban a megjelent részletek alapján is érezhető valamiféle még megnevezetlen feszültség. Mintha tragédia készülődne.

Miután Vasy írása megjelent, felhívta Sánta, s elmesélte, hogy mi lett volna a regény befejezése. „Egy nap fegyveresek kísérték a falun át rabokat, nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy majd elítéljék, kivégezzék őket. A kísérők kevesen voltak, a falusiak kiszabadíthatták volna a foglyokat. De nem tették abból a meggondolásból, hogy nincs közük a dologhoz, nincs felelősségük, nem célszerű beavatkozniuk. Ám elérte őket az isteni büntetés: hatalmas robajjal lezuhant a sziklarengeteg, s maga alá temette az egész falut, minden lakosával együtt.”⁶⁰

A harmadik regényből nem jelent meg semmilyen részlet, de az író két alig ismert interjújában⁶¹ részletesebben szól a késznek nyilvánított, megjelenés előtt álló regényről⁶² még 1973-ban és 1974-ben. Ebben a XIX. század elejére vezetve a Medúza-tutaj történetét dolgozta fel:⁶³ a hajótörtek körében a tutajon miként szerveződik meg a mikrotársadalom hatalmi rendszere, miként szembesül emberség és embertelenség, ki tud életben maradni, és miért.⁶⁴

A drámának is megjelent két részlete 1973-ban a *Népszavában*.⁶⁵ Petőfi Sándor a hőse, Mezőberényben, mielőtt elindulna Segesvárra. Az írótól lehet tudni, hogy Németh László *Petőfi Mezőberényben* (1954) című drámájának szemléletével vitatkozott Sánta.⁶⁶ Németh László szerint Petőfit felesége, környezete szinte kényszerítette arra, hogy visszainduljon Bem seregébe. Sánta Ferencnek viszont

60 Vasy Géza: *Sánta Ferencről...*, i. m. 14.

61 PIM, 634/2. (1973. május 8.); Vendégünk: Sánta Ferenc. *Népiújság* (Heves), 1974. jún. 7., 6.

62 A címe: *Tutaj*. Lásd PIM, 634/2. (1973. május 8.)

Vö. „Hadd említsem csak a *Szürke kő* című regényemet és a *Tutajt* – ez utóbbit mindenképpen be fogom fejezni.” Szakolczay: i. m. 40.

63 1816. június 2-án a Medúza nevű francia hajó zátonyra futott Afrika nyugati partjainál. A kapitány tiszteivel, a hajó teljes élelmiszer- és ivóvízkészletével a mentőcsónakba szállt, a legénységet és a hajó utasait egy hevenyében ácsolt tutajra telepítette, és sorsára hagyta. A tutaj száznegyvenkilenc emberrel, árbóc, vitorla nélkül hanyódott a tengeren. A tizenkettedik napon az Árgus hajó személyzete megtalálta a hajótörötteket, de már csak tizenöten voltak életben, a többieket elnyelte a tenger, megölték, felfalták a társaik. Vö. Érik Emptaz: *A Medúza átka*. Bp., 2008, Európa.

64 Sánta Ferenc szavaival: „Művem megtörtént eseményhez kapcsolódik: a XIX. század elején Afrika partjaitól nem messze elsüllyedt egy hajó. A módosak, a gazdagok elmenekültek egy csónakon, velük mentek a tisztek, sőt a kapitány is. A szegények magukra maradtak egy lelkiismeretes tiszttel, aki azonban véletlenül a tengerbe ejtette az iránytűt. Az élni akarás mégis győzött: a száznegyvenhét ember tutajt ácsolt, s kevés kétszersülttel, vízzel és borral elindult az ismeretlenbe. Két hét múlva már csak tizennégyen éltek. Engem az foglalkoztatott, hogy vajon kik maradhattak meg: az élelmesek, az okosok, az életrevalók, a szerények, az agresszívek, a visszahúzódók? Én már művemben feleltem, egy év múlva, a következő könyvhétre jelenik meg a regény, most várom az önök válaszait.” *Vendégünk...*, i. m.

65 Ezek közül az egyikre Vasy Géza is utal. Vö. Vasy Géza: *Sánta Ferencről...*, i. m. 14.

66 Az is kiderül a beszélgetésből, hogy az *Éjszakához* hasonlóan ez is vitadráma volt. PIM, 634/2. (1973. május 8.)

az volt a véleménye, hogy a költő, a zseni pontosan tudta, hogy mit kell tennie.⁶⁷ A belső parancsot nem külső erők diktálták. „S aztán azt mondta, hogy nem szeretné megbántani a nagybeteg Németh Lászlót, azért nem publikálja a drámát. Németh László 1975 márciusában meghalt, később tehát már nem volt ilyen akadály.”⁶⁸

Látható, hogy mindegyik eltervezett mű gondolati alapanyaga szervesen kapcsolódik Sánta Ferenc addigi életművéhez. Az értelmiségi regény mintegy a *Húsz óra* folytatása lehetett volna, a *Szürke kő Az ötödik pecsété*, a Medúza-parabola pedig *Az árulóé*. Mint a megjelent regényekben, ezekben is történetfilozófia és etika fonódhatott volna együvé. A dráma pedig határozottabb kifejtése lehetett annak az elképzelésnek, amely Sánta műveiben és nyilatkozataiban az írószerepről kiolvasható: az író pártoktól független igazságra törekvéséről, valamiféle bírói magatartásról.

Az évtizedek, amelyek Sánta nevezetes műveinek megírása óta eltelték, azoknak kedveztek, akik saját életük emléktömbjeinek felbontásával és értelmezésével vágták ki magukat a vesztéglés csendjéből. Sánta nem élt e lehetőséggel. Zelei Miklós szerint „a Kádár-korszak cenzúrájának csúcsteljesítménye az lett volna, ha Sánta Ferencet rákényszeríti: írjon”.⁶⁹

Szépirodalmi műve legutoljára 1968-ban jelent meg, *Az áruló* drámaváltozata, az *Éjszaka* s lényegében ez is évekkorábban készen volt már. „Regényeket írtam, most már egymás után hatot, ebből három jelent meg. [...] Biztos vagyok benne, hogy a módszer, ami szerint az írásaimat publikálom, nem rossz. Mielőtt a három regényemet, ami megjelent, megírtam, illetve publikáltam volna, odaadtam vagy leadtam volna, ahogyan mondani szokták, előtte nem publikáltam három évig semmit. Aztán egy napon, egyszer egy hétfői napon mind a három regényt elvittem és leadtam a kiadónak. Ez azt jelentette, hogy volt közte olyan, ami majd' három éve kész volt már. Most is így vagyok.”⁷⁰

Csák Gyula: „Nyolc remekmű van a fiókban, de még nem érett meg az idő rájuk.”⁷¹

Egy 1986-os interjúrészlet: „Nekem jövőre, hosszú idő után megjelenik az első regényem, és követni fogja még egy-kettő.”⁷² Mégsem született új regény, hiába az ígéret.

Sánta megfogalmazása szerint: „Hallgatásom nem opposíció, sem önmagammal, sem pedig az engem körülvevő világgal szemben.”⁷³ „Ez nem hallgatás, hanem csönd. A hallgatás opposíciót tételez föl, énbennem pedig opposíció –

67 „Egy nép elbújhat a nehéz időkben, de a prófétái nem.” (Sánta Ferenc) Uo.

68 Vasy Géza: *Sánta Ferencről...*, i. m. 14.

69 Zelei Miklós: Mit tesz a policáj? *Napút*, 2002/8, 12.

70 PIM, 548/1. (1971. október 29.)

71 PIM, 772. (1977. október 27.)

72 Sánta: *A szabadság...*, i. m. 73.

73 PIM, 772. (1977. október 27.)

a körülvevő világgal szemben – nem volt. Viszont voltak olyan dolgok, amelyekre sem magamnak és következőképp az olvasónak sem tudtam volna választ adni.”⁷⁴

1990-ben újra a remény hangján szóló Sánta, azonban ez a terve sem vált valóra: „Most már úgy érzem magam, ahogy a nemzetem: felemelkedőben vagyok, hála Istennek. Elérkezett az idő, amikor olyan perspektívával tud visszatekinteni az író az elmúlt esztendőkre, amely lehetővé teszi, hogy az igazságosság jegyében az igazságot képes legyen megközelíteni. Ezen dolgozom most, és azt hiszem, erőm is lesz befejezni.”⁷⁵ „Egy következő alkalommal talán beszélhetünk róla. Örölnék annak, ha ez akkor történne meg, amikor már egy új könyvről beszélhetek.”⁷⁶

Jómagam az 1990-es években sokáig úgy gondoltam, hogy a hallgatásra magyaríratot majd az újabb könyvek fognak adni. Nem így történt, s még a töredékes írások sem válnak soha olvashatóvá, mert hiteles közlés szerint az író megsemmisítette azokat. Egy korábbi, 1990 nyarán készített interjúból ugyanis kiderül, hogy mi történt: „Sok mindent írtam, de olyan keserűség lappang minden írásban, hogy egyik sem tudta sugallni, például, hogy bízz és bizva bízzál; vagy: hogy mégis fáradozni kell. Ezért jó részüket elégettem. Miklós fiammal acélkosárra való írást vittünk le a Duna-partra, és bedobtam őket a folyóba. Bizony, ezek keserű évek voltak.”⁷⁷

Külön tanulmányt, hosszabb kifejtést érdemelne Sánta Ferenc (irodalom) politikai szerepvállalása,⁷⁸ kezdve a Petőfi Körben betöltött szerepével,⁷⁹ folytatva az Írószövetségben elhangzott felszólalásaival^{80,81} vagy a lakiteleki talál-

74 Sánta: *A szabadság...*, i. m. 66.

75 Szakolczay: i. m. 40.

76 Uo. 53.

77 Szakolczay: i. m. 40.

78 Közéleti megnyilvánulásainak válogatását nyújtja *A szabadság küszöbén* című kötet. Vö. Sánta: *A szabadság...*, i. m.

79 Vö. Szakolczay: i. m. 45–51.

80 Erről részletesen Vasy Géza: Sánta Ferenc és az Írószövetség. *Kortárs*, 2009/2, 72–79.

81 Érdekes adalék például az a kevésbé ismert levéltári forrás, amely Aczél György központi bizottsági titkári leváltásának idején keletkezett. Az Írószövetség 1974. május 24-ei ülésén többen felléptek annak érdekében, hogy Aczél leváltása valódi fordulatot eredményezzen a magyar szellemi élet irányításában. E fordulat szorgalmazóinak vezérszónoka Sánta Ferenc volt. (A választmányi gyűlés anyagát a minisztérium irodalmi osztályának Tóth Gyula által jegyzett, „nem jegyzőkönyvi hűséggel” készült feljegyzése alapján ismertetem.)

Sánta célja „annak vizsgálata, hogy cselekedeteink hogyan segítik a párt célkitűzéseinek szolgálatát, és az írók hogyan tudnak hozzájárulni a nagy feladatok végrehajtásához. Az irodalomnak olyan egységet kell teremtenie, ami akcióképes, minden energiát a nép szolgálatára kell összesíteni, a jelenlegi polarizálás megszüntetésére. Olvasmányélményei alapján úgy véli, hogy a polarizálódás erőteljesen fokozódott, és ma már tisztán látni azokat, akik a szocializmus szolgálatában végzik tevékenységüket, és a másik oldalon azokat, akik munkavégzésre alkalmatlanná váltak. A megítélés alapja a nemzethez való viszony, a szocializmushoz való viszony. [...] Aki nem érti a szocializmus és a nemzet egységét, az árt a népnek. Csak ilyen körülmények között nevezhetne valaki a családot nacionalista képződménynek, csak ilyen ember írhatta le, hogy az anyamítoszt le kell rombolni, hogy magyar nemzet nincs

kozón előadott beszédével.⁸² Kijelenthető, hogy Sántát mindvégig figyelte a hatalom, közéleti-társadalmi-politikai állásfoglalásai jelentős visszhangra találtak.⁸³ „A kommunista oktatók és hallgatók egybeeső véleménye, hogy a KISZ nem tölti be szerepét az egyetemen. A KISZ-vezetők munkastílusát bürokratikusnak minősítik. Egyöntetűen hiányolják a szervezett és színes KISZ-életet. Erős a rendezvényszellem. Pl. Sántha Ferenc az egyik találkozón arról beszélt: »ahhoz, hogy valaki helyesen lásson és jól ítéljen, meg kell őriznie függetlenségét a párttól«. A szocialista realizmust elvető megjegyzése nagy tapsot kapott.”⁸⁴

is. A szellemi élet munkásainak nagyobb része jól vizsgázott, mert munkája alapjának a nemzet tiszteletét tartotta, de a magyar szellemi élet több műhelyének vezetője alkalmatlanná vált megbízatása teljesítésére. [...] A két világ küzdelmében a burzsoázia erőinek sikerült becsempészni a feszültség gócait az adott nemzet és a szocializmus, az adott párt és a nemzet közé. Permanensen folyik a múlt meghamisítása, a nemzet régi uralkodó osztályai bűneinek összekeverése a nemzet bűneivel. Ez a burzsoá fellazítás időnként a párt köntösében tevékenykedik. Mit lehet tenni? Meg kell vizsgálni a szellemi élet vezetőinek ügyét. Ezen a választmányi ülésen is jelen van két kollégánk, akiket visszautasítás nélkül fasisztának lehetett nevezni. Talán az az oka e tevékenységnek, hogy valaki a burzsoáziából jött a szocializmus építői közé? Széchenyi a Hitelben az ilyen osztályszármazású emberek különös felelősségéről szólva megadja a választ. Nem ez a baj oka. Az ember jóra született, ha csak nem hord egy életen át feloldhatatlan sértettséget, és a szeretet nem hiányzik belőle. [...] Eddig is felhívták illetékesek figyelmét, de mindig olyan válasz érkezett, hogy ne bántuk őket, mert betegek vagy más gondjaik vannak.” A Magyar Írószövetség 1974. május 24-i választmányi gyűléséről készült feljegyzés. Magyar Országos Levéltár, 288. fond, 36. cs./1974/20. ő. e.

Nem nehéz megtalálni az utalásokat azokra, akik „a munkavégzésre alkalmatlanná váltak”, akik „egy életen át feloldhatatlan sértettséget hordoznak”, és akik alkalmatlanok a szellemi műhelyek vezetésére.

A feljegyzést végigolvasva nem kétséges, hogy ezen a választmányi ülésen azok domináltak (Sánta Ferenc, Fekete Gyula, Czine Mihály, Urbán Ernő), akik nem a rendszer ellen, hanem a rendszer nevében „lázítottak”. Mégpedig nemcsak taktikai okokból, hanem azért is, mert a reformellenes kurzust valóban számukra alapvető értékek közelítéseként fogták fel, és éppen az keserített el őket, hogy a kurzus nem tud kiterjeszkedni a szellemi életre. Sánta második felszólalásában egyértelműen meg is fogalmazza ezt: „Aggasztó, hogy egy országban szinte az élet minden területe rendben van, csak a szellemi élet áll feloldhatatlan feszültség alatt.” Uo.

Szintén érdekes adalék, hogy az Írószövetség 1986. decemberi tisztújításakor a TKKO előterjesztése szerint az elnöki posztra „szóba került jelöltek közül Cseres Tibor, Sánta Ferenc [...] megválasztása politikailag támogatható”. A Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály (TKKO) iratai – 1986, Magyar Országos Levéltár, 288. fond, 5. cs./983. ő. e.

82 Sánta: *A szabadság...*, i. m. 80–86.

83 Erősen kritizálja például – szocialista nézőpontból – közéleti megnyilvánulásait Pándi Pál: „Sánta Ferenc nyilatkozatai és cikkei nagy vitafelületet kínálnak a marxista kritikusok, teoretikusok számára. A regényből készült drámával, *Az árulóból lett Éjszakával* kapcsolatban is. Úgy gondolom, Sánta sokkal jobban ír regényt, mint nyilatkozatot; sokkal meggyőzőbben formálja meg szépirokiént a történeti figuráit, mint teoretikusként az elméleteit. Túlzás nélkül állíthatjuk: Sánta mint regényíró élő irodalmunk legjobbjai közé tartozik, életlátó nyugtalansága a szocialista irodalom néhány maradó értékét vajdta immár a világra. Mint elméletbirtokos, Sánta nem tartozik korunk legjobbjai közé.” Pándi Pál: Sánta Ferenc: *Éjszaka* = P. P.: *Kritikus ponton*. Bp., 1972, Szépirodalmi, 659.

84 Az MSZMP Budapesti Bizottsága Propaganda és Művelődési Osztály jelentése az Eötvös Loránd Tudományegyetem Pártbizottságának munkájáról, az egyetemen folyó nevelőmunka

Alkotás-lélektani rejtély, hogy Sánta Ferenc miért burkolózott hallgatásba, s miért hallgatott akkor is, amikor a rendszerváltozással a szabadon szólás lehetősége újra megnyílt. „Sánta 27 éves, amikor első novellája megjelenik; a nálánál egy évvel fiatalabb Juhász Ferenc fél tucat kötetten és Kossuth-díjjal a háta mögött, viták pergőtüzében, éppen ekkor jelenteti meg már második alkotói pályaszakasza főművét, igazi költői kibontakozásának korszakos dokumentumát, *A tékozló országot*. Sánta pályakezdésének késése (ha persze egyáltalán használható ez a fogalom) – a lírai költészet terén – életkoruk szerint szintén a Nagy Lászlóék nemzedékéhez sorolható, ám szinte évtizeddel később induló-érő – Váci Mihályéhoz és Garai Gáboréhoz hasonlítható inkább. Simon István és Nagy László, Kormos István és Váci Mihály meghalt, a prózaíró társak közül is sokan nagyon korán elmentek, Sánta pedig hallgat. Micsoda sors verte, veri ezt a nemzedéket? Előttünk áll Sarkadi és mások mementója. Hol az ok, a magyarázat és a tanulság? Ahogyan Sánta a *Húsz órában* kérdez: »Micsoda világ ez?«⁸⁵ „Egy-egy életmű értékét nem rőffel mérik”⁸⁶ – nyilatkozta 1977 októberében.⁸⁷

Sánta Ferenc írói szemléletét alapvetően meghatározta,⁸⁸ hogy számára az esztétikai érték és a társadalmi elkötelezettség együttes jelenléte a legfontosabb. Saját bevallása szerint művészetének fő kérdései az emberi méltóság, az emberi szabadság, valamint a magyar nemzet sorsa. „16-17 éves koromra elolvastam a világirodalom általános műveltséghez tartozó részét.”⁸⁹ Az író legyen empátiás, lelkiismeret-vizsgáló, legyen része a nemzetnek! Véleménye szerint a szocialista realizmus nem esztétikai, hanem politikai kategória, s az olyan műveket jellemzi, amelyek a szocializmus ügyét szolgálják. „Realista író vagyok”

néhány problémájáról. 1966. január 14., Budapest Főváros Levéltára XXXV.1.a.4. (= MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottságának ülései) 1966. 216. ó. e. 36.

85 Juhász Béla: A hallgató író jelenléte. Sánta Ferenc 60 éves. *Alföld*, 1987/9, 93.

86 PIM, 772.

87 Vö. „Szelektálni kell, nem szabad könnyűnek lenni. Nem szabad csak úgy, a mennyiség miatt írni.” PIM, 531/2.

88 Az írói szemlélet kialakulásában jelentős szerepe volt édesapjának, aki a népmesék világát teremtette meg gyermekkorában Sánta számára. Vö. „Nagyon szerettem a meséket. A gazdag, színes parasztnyelv mérhetetlen kincstára tárult föl előttem.” PIM, 531/1.

„A gyermekkorom úgy telt el, hogy apám mesélt. [...] Íróságom gyökere voltaképpen oda nyúlik vissza, az ő meséibe. Ő tanított meg a szó becsületére, de tőle tanultam az emberábrázolás alapjait is. Érdemes lett volna magnóra vagy filmre venni, ahogyan mesél. Nemcsak elmondta, hanem el is játszotta, megjelenítette a történetet. S nemcsak népmesét, népballadát mondott, hanem a világháborús emlékeit, hányatott gyermekkorának emlékezetes eseményeit is elmesélte. Amit tőle hallottam, úgy felszívódott bennem, akárha velem történt volna meg. Első novelláim java részének az apám a hőse...” Vati Papp: i. m. 276.

Saját bevallása szerint a következő szerzők voltak döntő hatással világképe fejlődésére: Dosztojevszkij, Turgenyev, Tolsztoj, Platón, Epiktétosz, Epikurosz, Montaigne, Pascal, Erasmus, Voltaire, Rousseau. Vö. Sánta: *A szabadság...*, i. m. 39–47.

89 PIM, 772.

- vallja. Tartós, igazi, nagy művészetet csak a realizmus látásmódjával lehet alkotni.^{90, 91}

Sánta szerint az író nem tehet engedményt azért, hogy többen megértsék. Törekednie kell a közérthetőségre, de ez a törekvés nem mehet a színvonal rovására. Egy-egy megteremtett figurának hihetetlenül nagy ereje van. A „rossz” író úgy ír, mint aki önmagával sakkozik, de ennek nincs értelme, ez a sematikus irodalom. A „rossz” író becsstelen, tudja, hogy ki-mit mondhat, mi fér bele az egyes szereplők karakterébe. Az „okos” író ezzel szemben vitába szállhat saját hőseivel, hiszen „útközben” megváltozhatnak a karakterek, s kimondhatnak olyan dolgokat is, amelyeket az író eredetileg nem akart.⁹²

Erdélyi származása szintén gyakran megjelenik írói világképét taglaló nyilatkozataiban. A vére menő küzdelem a fennmaradásért fegyelemre nevelte a közösség tagjait, kialakította bennük a felelősségérzetet, a másokért legyünk, másokat szolgáljunk elvet.⁹³ A közösségért való tenni akarásnak az íróknál is érvényesülnie kell, kötelességük a tisztesség és a szolgálat, hiszen az írók „politikus-pótlók” a magyarság szemében. Sánta értékrendje szerint a magyar nyelv megőrzése a legfontosabb. „Pázmány, Károli, Arany és Ady – ők tették a legtöbbet a magyar nyelvért.”⁹⁴

A népi-urbánus vitát nem tartja szerencsésnek, kifejti, hogy ez egy módszeresen csinált, módszeresen szított, provokált ellentét, amelynek célja az irodalmi egység megbontása. Az irodalmi élet alsó szintjén, „a szuterénben” jelenik meg, hiszen a legnagyobbak között soha nem volt valós szembenállás.

Sánta a *20 órás riport* kapcsán egy interjúbán konkrétan kifejti a népi írói hagyománnyal kapcsolatos kiindulópontját:⁹⁵ „a *20 órás riport* valóban ballada, prózában írt ballada és kisregény egyben. Modern kifejezőmódot kerestem a népköltészet hagyományának folytatásához is. A népi írók prózájának kitaposott útját sem akartam járni, ezt epigonizmusnak éreztem volna.”⁹⁶ A népi irodalom klasszikus, 30-as, 40-es évekbeli prózateljesítményei és az 1945 utáni vagy különösen 1956 utáni, legfeljebb poszt-népinek tekinthető epikai művek között Szilágyi Márton szerint jelentős eltérés van.^{97, 98}

90 Vö. PIM, 548/1.

91 Szóbeli közléseiben gyakran megjelenik az a gondolat, hogy a költészettel nem lehet betörni a világirodalomba. Ezért kiemelten fontos lenne a magyar irodalomban a próza szerepe, s ezért kellene a közzéírást is ebbe a műfaji irányba terelni. Vö. PIM, 531/1.

92 Vö. PIM, 531/2.

93 „Apja egy 14 gyermekes székely parasztnak volt a fia. A faluban, Sepsibikkszádon, ők voltak a legszegényebbek.” Vati Papp: i. m. 275.

94 PIM, 531/1.

95 Fontos életrajzi adalék az a tény, hogy Sántát Szabó Pál indította el az írói pályán, s ezzel a népi írói hagyomány nagy ígéreteként tartották sokan számon.

96 Idézi Vasy: *Sánta...*, i. m. 143.

97 Vö. Szilágyi: i. m. 219.

98 A két időszak közötti különbségek bemutatására lásd Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Bp., 1989, Püski, 465-191.

A népi irodalom szociografikus alapállású művei tökéletes ötvözetét adták a szegénység tartalmi bemutatásának és az ehhez elengedhetetlenül szükséges, adekvát nyelviségnek. Szilágyi kritikája szerint Sánta csak ez utóbbit valósította meg maradéktalanul, míg a jelen idejű szegénység nem, csupán egy historizált, múltba utalt nyomor jelenik meg. „A Húsz óra tehát – amennyiben történeti értelemben reprezentatívnek tekinthető a 60-as évek magyar irodalmára – jól mutatja a népi írói tradíció átértelmezhetőségének eredendő korlátait is: a világszemlélet és nyelviség gyökeréig lehető újragondolás nélkül csak egy érdekességét rohamosan elvesztő epigonizmus születhetett a 30-as, 40-es években még poétikai dinamizmust hordozó írói alapállásból. Sánta regénye – minden részétéke ellenére – erre a jelenségre példa: a mű esztétikai közlésképeségének rohamos csökkenése aligha véletlen.”⁹⁹

Sánta szocializmus-felfogását számos helyen bemutatja, kritikai magatartása a meghatározó, amikor az elmélet-gyakorlat kettőssége jelenik meg az ideológia kapcsán: „A szocializmus egyike az emberiség legfigyelemreméltóbb kísérletének arra, hogy igazságos emberi együttélést teremtsünk. De soha eszmény és gyakorlat nem mutatott olyan nagymértékű ellentmondást, mint amilyen azokban az országokban tapasztalható, amelyekben ennek színtere fellelhető.”¹⁰⁰

A szocializmus szinte valamennyi helyen összekapcsolódik a karrieristák és a fanatizmus problémájával. A fanatizmus Sánta szerint „a legveszélyesebb emberi butaság, amelybe belepusztulhat az emberiség”; „minden eszme legnagyobb ellensége”; „rendkívül elítélendő dolog”; „ez ellen tenni kell, amit lehet”; „a fanatikusok gőzös emberek”^{101, 102}

Fontosnak tartom azt a megjegyzését is, mely szerint a politikai hovatartozás nem lehet kritérium egy-egy író életművének megítélésekor, hiszen nem minden esetben áll az aktuális politikai szélirány, a mindenkori „haladás” pártján a legjobb író.¹⁰³ Lukács György véleményével vitatkozva kifejti, hogy bátran meg kell keresni az örök emberi dolgokat, s azokat össze kell vetni a jelennel, ez azonban nemcsak a szocializmus világára kell, hogy vonatkozzon, hanem mindenre.¹⁰⁴

Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolható az „írói válság” egyik lehetséges összetevője is: a mindenre kiterjesztett írói vizsgálat olyan témákat is szükségszerűen érint – pl. hatalom, erkölcs, haladás, forradalom –, amelyek túlmutatnak a lehetséges optimista forgatókönyveken. „A szocializmus végletes torzulásai, 1956 forradalma és annak leverése izgató kérdéssé tették a hatalom természetrajzána vizsgálatát, hatalom és erkölcs viszonyának tisztázását. Világtörténelmi

99 Szilágyi: i. m. 222.

100 Sánta: *A szabadság...*, i. m. 84–85.

101 A fanatikusok megszemélyesítésére két visszatérő elemet találtam Sánta megszólalásaiban: a francia forradalom pusztító, a belső fanatikusok, azaz a jakobinusok; valamint konkrét személyként Che Guevarát. Vö. PIM, 548/1; 634/2.

102 PIM, 548/1.

103 Vö. PIM, 531/2.

104 Vö. PIM, 548/1.

összefüggésekbe helyeződött a kérdés: van-e haladás az emberiség történelmében, van-e értelmük a forradalmaknak? A meditáció mélypontján Sánta Ferenc válságos írói-gondolkodói helyzetében felerősödött és vezérlővé vált a kegyetlen világ motívuma. Ebben a világban az ember helytállásának a lehetősége sokkal korlátozottabb, s a kegyetlenség legtöbbször elpusztítja az elemi emberi értékeket is. A hatalomnak védtelenül kiszolgáltatott ember többnyire csak beletörődhet sorsába, küzdelme – még a családjáért való is – eredménytelenné, így értelmetlenné válik.”¹⁰⁵

Sánta Ferenc regényeit sem a korabeli, sem az újabb kritika nem tekintette trilógiának – eltérő témájuk, különböző szerkesztési technikájuk és egymástól meglehetősen távoli történelmi jelen idejük miatt ezt egyáltalán nem tartom meglepőnek. Mégis, vizsgálódásaim folyamán számos olyan területet találtam, amelyek mozaikokként egészítik ki egymást a három regényben. *Az ötödik pecsét*, *a Húsz óra* és *Az áruló* triptichonként is felfogható, s e triptichonnal Sánta az életforma-epika elmúlását tanúsítja, mivel – a regényeiből áradó üzenete szerint – megnehezült az epikus dolga.

Véleményem szerint nyilvánvaló, milyen szerves egységet képez Sánta e három műve. A megtalált, a megkeresett és az eltüntetett történet: a történelem három megközelítésben.¹⁰⁶ S ez a felismerés fontos az író pályája szempontjából, még inkább esztétikai vonatkozásban, de leginkább az egyetemes emberi tanulságok okán.

Az írot vizsgáló elemzések számos pontján felvetett kérdés – miért hallgatott el Sánta Ferenc? – máig releváns. Egyértelmű választ nem tudok megfogalmazni,¹⁰⁷ azonban nagy valószínűséggel szerepet játszhatott ebben az önismétlés terhétől való kényszer, az új mű fogadtatásától való félelem, valamint a szocializmusból a kapitalizmusba tartó magyar társadalom sok-sok problémája, s az átmenet visszasságai. Teljes mértékben azonosulni tudok N. Pál József szavaival: „Az ilyen alkotó akkor is »ír«, amikor nem, ezért műve s annak tanulsága (nemkülönb az általa képviselt következetes művészi magatartás!) csöndesen jelenvaló, mindannyiunkat érintő, felszólító módú figyelmeztetés.”^{108, 109}

105 Vasy: *Az 1945 utáni...*, i. m. 15.

106 Vö. Olasz: i. m.

107 Ezzel kapcsolatban például idézhető Fekete J. József véleménye: „Sánta Ferenc a magyarság sorsa feletti keserűségében művészileg képtelen volt párbeszédbe állni a mindenkori jelennel. Ami úgy is értelmezhető, hogy mindent elmondott, amit elmondhatónak tartott, és úgy is, hogy írói szereptudatából fakadó felelőssége és morális helytállása nem tette lehetővé számára a reménytelenség kimondását, minden egyéb pedig hazugság lett volna.” Fekete J. József: *Aki a csöndet választotta. Sánta Ferenc 80 éves. Forrás*, 2007/9, 45–46.

108 N. Pál: i. m. 170.

109 Sánta Ferenc utolsó, nyomtatásban megjelent mondata 1991-ből: „Magam a továbbiakban – elhagyva a közszereplés színpadát – szorongva és reménykedve megmaradok 56-osnak, ahogy mondani szokták, ettől se jobbra, se balra egy lépéssel sem.” Sánta: *A szabadság...*, i. m. 130.